

کارکرد تمثیل عرفانی «وحدت» در گلشن راز شیخ محمود شبستری و تزئینات معماری گنبد سلطانیه

چکیده

تمثیل در حوزه ادبیات عرفانی از جمله مهم‌ترین مبانی کاربردی در تبیین حقایق عارفانه محسوب می‌گردد. از این‌رو، عرفا برای بیان رموز عرفانی و کنایه‌ی ملزم به استفاده از زبان تمثیل می‌باشند. از میان اصطلاحات صوفیانه، تمثیل عرفانی «وحدت» به‌عنوان یکی از کاربردی‌ترین تعبیرات عارفانه در گلشن راز شیخ محمود شبستری مطرح است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر جمع‌آوری داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. از منظر عرفایی چون شیخ محمود شبستری انسان همانند قطره‌ای از دریای وحدت الهی در این جهان باید مراحل طی کند که در سلوک نظری و تصفیه باطن (سلوک عملی) بتواند در مراتب معرفت شهودی به وحدانیت حق نائل گردد؛ چراکه با وجود تعیناتی که در ظاهر این جهان و کائنات می‌بینیم، در حقیقت کثرات به مانند ذراتی جزوی از کل مطلق محسوب می‌گردند و تبیین این مسئله از تمثیل وحدت و ترکیبات آن در گلشن راز به‌عنوان نقطه عطفی در عرفان شیخ محمود شبستری تجلی می‌نماید. همچنین در تزئینات گنبد سلطانیه نیز نمونه‌های واضحی از وحدت عارفانه در نقوش هندسی و گیاهی وجود دارد.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین کارکرد تمثیل عرفانی وحدت و ترکیبات آن در گلشن راز از منظر شیخ محمود شبستری.
۲. بررسی عرفانی وحدت و ترکیبات آن در گلشن راز و تزئینات گنبد سلطانیه.

سوالات پژوهش:

۱. تمثیل وحدت در گلشن راز شیخ محمود شبستری در چه مفهومی استفاده شده است؟
۲. آیا کاربرد تمثیل وحدت در گلشن راز و تزئینات گنبد سلطانیه چه جلوه‌های دیگری هم دارد؟

کلیدواژه‌ها: گلشن راز، شیخ محمود شبستری، عرفان، تمثیل، وحدت.

مقدمه

مثنوی گلشن راز شیخ محمود شبستری به‌عنوان یکی از زیباترین و ارزشمندترین اشعار عارفانه فارسی، در میان مجموعه آثار این عارف نامی شهرت به‌سزایی دارد. شیخ این مثنوی را در سال ۷۱۰ ه.ق در پاسخ به هجده سؤال عارفی خراسانی به‌نام امیر حسینی هروی می‌سراید و در هزار بیت سؤالات وی را با مضامینی ناب و عرف فلسفی پاسخ داده و ضمن آن با بیان تمثیلات مختلف از اصطلاحات عرفانی نیز در لابه‌لای این اثر مهم بهره می‌جوید. در مثنوی عارفانه گلشن راز، تمثیلات گوناگون عرفانی در باب مسائل نظری از دیدگاه شیخ مطرح شده و از این حیث به‌عنوان یکی از ارزشمندترین آثار در ادب صوفیانه به‌شمار می‌آید. از میان تمثیلات عارفانه در گلشن راز، اصطلاح عرفانی «وحدت» نمود خاصی به خود گرفته است و به جهت اهمیت آن محور اصلی این مقاله در مورد تمثیل عرفانی وحدت و متغیرهای این اصطلاح می‌باشد. شایان ذکر است بررسی و شناسایی این تعبیر عرفانی در این اثر ارزشمند علاوه‌بر جنبه‌های بلاغی و زیباشناسی آن می‌تواند به تعریف دقیق و کامل این اصطلاح و دیگر ترکیبات به‌کار رفته آن بپردازد. در این تحقیق به بررسی ابعاد و ترکیبات مختلفی از این تمثیل عارفانه و ترکیبات آن از منظر شیخ محمود شبستری خواهیم پرداخت.

نقش و جایگاه خاص اندیشه‌های عرفانی در کلام شیخ محمود شبستری باعث گردیده که تاکنون پژوهش‌های گسترده‌ای در شرح و تبیینی کلام عرفانی این عارف بزرگ صورت بگیرد. علی‌الخصوص در مورد اصطلاحات و تمثیلات به‌کار رفته در گلشن راز تحقیقات مبسوطی در میان شرح مختلف این اثر به چشم می‌خورد. نگارنده در این مقاله با استفاده از نسخه‌های مختلف و شروح و توضیحات متنوعی که در این زمینه انجام یافته، یکی از تمثیلات مهم و کاربردی را به‌عنوان نمونه‌ای از اصطلاحات عرفانی انتخاب نموده، و به تحلیل و بررسی در مورد آن می‌پردازد.

در این زمینه با گزینش تمثیل عرفانی وحدت به‌واسطه نتایج به‌دست‌آمده این اصطلاح مورد تحقیق قرار می‌گیرد. هرچند که در اکثر منابع و مآخذ موجود در این مورد به مفاهیم کلی در شروح مختلف آن پرداخته شده است ولی در این مقاله سعی گردیده که بررسی کارکرد تمثیل وحدت به‌صورت اخص و مستقل صورت پذیرفته و حاصل نتایج به‌دست آمده به‌صورت مجزا مورد ارزیابی قرار گیرد.

مهم‌ترین کتاب‌ها در این زمینه در لابلای شروح مختلف از این اثر ارزشمند عبارت‌اند از: حدیث بی‌کم و بیش محمد کاظم باغملایی - مفاتیح الاعجاز محمد لاهیجی - شرح ساده گلشن راز بهروز ثروتیان - شرح گلشن علامه سید محمود طباطبایی - شرح گلشن راز کاظم دزفولیان - هزار گنج حسن امین لو - شرح اجمالی اشعار گلشن راز رجب علی زمانی - فراسوی ایمان و کفر از لئونارد لونزن.

تبیین کارکرد تمثیل عرفانی وحدت و ترکیبات آن در گلشن راز از منظر شیخ محمود شبستری به همراه بررسی و تحلیل نمونه‌هایی از این تمثیل و وحدت در تزئینات معماری گنبد سلطانیه هدف اصلی در نگارش این مقاله بوده است.

باتوجه به اینکه مثنوی عارفانه گلشن راز شیخ محمود شبستری در حوزه ادبیات عرفانی از این ارزش و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و نیز به‌عنوان نمونه‌ای جامع از رموز و تمثیلات صوفیانه در ادب عرفانی مطرح می‌باشد، از این حیث، کارکرد تمثیلات و کنایات عرفانی در کلام این عارف بزرگوار، ضرورت انجام این پژوهش به‌همراه نمونه‌هایی از تمثیلات

این اثر ارزشمند آشکار می‌گردد. در این میان، تلاش نگارنده در این مورد بر آن بوده که از بین مباحث بلاغی، کاربرد تمثیل وحدت را به‌عنوان نمودی از اصطلاحات عرفانی در گلشن راز مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

هرچند که در مورد گلشن راز شیخ محمود شبستری و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی به‌کار رفته در این مثنوی ارزشمند، تحقیقات زیادی صورت گرفته و در لابه‌لای شروح مختلف کمابیش به توضیحاتی نیز اشاراتی شده است اما با تمام این‌ها به‌طور مستقل در زمینه مفهوم و معانی تمثیل عرفانی وحدت در گلشن راز به مباحث مرتبط به این موضوع به‌طور کامل اخص پرداخته نشده و نگارنده در این پژوهش سعی دارد تمثیل عرفانی وحدت را با ترکیبات مختلف آن از دیدگاه خاصی که شیخ شبستری در قالب اشعار خویش گنجانده به‌طور مجمل و مستقل در این مورد به بررسی و تحلیل آن بپردازد.

از آنجایی که محل سکونت و تحصیل پژوهنده در نزدیکی زادگاه و مرقد این عارف نامی یعنی شبستر بوده و نیز علاقه به مباحث و آراء عرفانی باعث گردید که نگارنده مقاله خود را در زمینه یکی از تمثیلات مهم عرفانی، یعنی اصطلاح وحدت در گلشن راز شیخ محمود شبستری انتخاب نمود و با بررسی و تحلیل ابعاد عرفانی این اثر بی‌نظیر، نمونه‌هایی از اشعار را از باب تمثیل عرفانی وحدت در آن بررسی کرده و سپس با آغاز مطالعه شروع به تحقیق نماید. چنانکه با تطبیق شروح مختلف گلشن راز نمونه‌هایی از تمثیل عرفانی وحدت و ترکیبات این اصطلاح را استخراج نموده؛ سپس با گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و به شکل توصیفی با به‌کارگیری منابع مهم و دست اول در این مورد به تنظیم و تدوین مطالب پرداخته است.

نتیجه‌گیری

تمثیل در حوزه ادبیات عرفانی در تبیین و تفهیم مفاهیم عارفانه کارکرد مهمی داشته و از ویژگی‌های سبکی در کلام عارفان استفاده از زبان تمثیل است. در این میان، تمثیل وحدت در میان اصطلاحات عرفانی، نمادی از تجلی یگانگی در ذات مقدس خداوند بی‌همتاست، چنان‌که منشاء تمام موجودات و پدیده‌ها در این جهان یکی بوده و بازگشت آن‌ها نیز صرفاً به همان مبداء واحد می‌باشد؛ به‌طوری‌که تنها حقیقت واحد فقط یکی است و آن وجود ذات مطلق الهی است. از دیدگاه عرفای معتقد به وحدت، حق مظهر خلق و خلق نیز مظهر حق است و جهان هستی هم جلوه‌گاهی از نمود یگانگی خداوند و نتیجه تجلی احدیت است از این حیث تمثیل وحدت از بین اصطلاحات عرفانی نمونه‌ای از تعبیر مخصوص به این عقاید در میان عارفان معتقد می‌باشد.

در میان عرفای بزرگ شیخ محمود شبستری در اثر نفیس و ارزشمند گلشن راز، تمثیلات و اصطلاحات عرفانی مختلف را به‌کار برده که از آن میان تمثیل وحدت از اهمیت زیادی برخوردار است. شیخ این تمثیل را همچون عرفانی دیگر در نمود یکی از دانستنی هستی و وجود می‌داند ولی در عقاید خاص خود حتی کثرت را نفی نموده و آفرینش انسان و جهان و تمامی کائنات را در حقیقت واحدی جستجو می‌کند. در نظر وی این جهان به‌عنوان تجلی قدرتی یگانه و بی‌همتا آفریده شده که آن حقیقت واحد تنها ذات اقدس الهی است که واحد بوده و دوگانگی و کثرت و تعیین در آن راهی ندارد. وی در گلشن راز وجود کثرت را در مقابل وحدت عامل اختلاف معرفی می‌کند و از این حیث تمام کثرات و تعینات را نفی نموده و همه‌چیز را در وجود واحد مطلق می‌بیند. از منظر شیخ انسان به‌خاطر رسیدن به حقیقت حق، باید با طی مراتب سیر و سلوک به فنا رسیده و به عین وحدت یعنی یکی‌بودن و یکی‌شدن دست یابد تنها در این صورت است که به مصداق قطره و دریا همه‌چیز می‌تواند واحد تجلی پیدا کند. در نظر وی همه کثرات و تعینات در

واقع به یک حقیقت واحد منتهی می‌شود و غیر از وجود حق، موجود دیگری وجود پیدا نمی‌کند. هرچه در این دنیا هست تنها نمودی ظاهری از وجود حقیقی خداوند بی‌همتاست و حقیقت واحد به‌واسطه وحدت در کائنات و هستی، تنها خداوند متعال می‌باشد.

در تبیین این مفاهیم، تمثیل عرفانی وحدت از میان سایر اصطلاحات عرفانی در گلشن راز نمود خاصی دارد و به‌خصوص در تقابل با کثرت و نیز به‌کارگیری سایر ترکیبات این تمثیل، شیخ شبستری در این اثر تعبیر مهمی را بیان کرده است. مطالعه ماهیت تزئینات معماری گنبد سلطانیه نیز حاکی از این است که تمثیل وحدت در نقوش هندسی و نقوش گیاهی به زیبایی ترسیم شده است.

فهرست منابع و مأخذ:

- امینی‌لو، حسن. (۱۳۸۳). هزار گنج، شرح مثنوی گلشن راز. تهران: انتشارات کیمیا.
- بلیلان، لیدا؛ حسن پور لمر، سعید و فیاض مقدم، حانیه. «تأویل مفاهیم عددی و رموز هندسی نهفته در تزئینات و معماری گنبد سلطانیه». نگره، شماره ۶۲، ۸۰-۵۷.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۸). شرح ساده گلشن راز. تهران: چاپ و نشر بین‌الملل.
- دزفولیان، کاظم. (۱۳۸۹). شرح گلشن راز. تهران: نشر آفرینش.
- رازی، نجم‌الدین. (۱۳۷۹). مرصادالعباد. محقق و مصحح: محمدامین ریاحی، چ هشتم، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- زمانی، رجب علی. (۱۳۸۰). شرح اجمالی از اشعار گلشن راز شبستری. تهران: نشر جرس.
- سجادی، جعفر. (۱۳۶۲). فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: انتشارات ظهوری.
- شبستری، شیخ محمود. (۱۳۶۸). مثنوی گلشن راز. تهران: نشر اشراقیه.
- کاشانی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۸۸). اصطلاحات صوفیه. تهران: انتشارات بیدار.
- کوره‌پز، رعنا؛ بلیلان، لیدا. (۱۴۰۱). «تجلی مضامین عرفانی در نقش مایه‌های هندسی در مکتب تبریز: گنبد سلطانیه». تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۴۱، ۱۶۷-۱۴۱.
- گوهرین، صادق. (۱۳۸۳). شرح اصطلاحات تصوف. تهران: انتشارات زوار.
- لاهیجی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۵). مفاتیح‌الاعجاز فی شرح گلشن راز. تهران: انتشارات محمودی.
- لوپزن، لیونارد. (۲۰۰۰م). فراسوی ایمان و کفر شیخ محمود شبستری. ترجمه: مجدالدین کیوانی، تهران: انتشارات سعدی.
- مجابی، احمد. (۱۳۷۱). گلشن راز سروده شیخ محمود شبستری. تهران: انتشارات ما.
- محمدی باغملاتی، محمدکاظم. (۱۳۸۹). حدیث بی‌کم و بیش (شرح گلشن راز). تهران: انتشارات پارسیان.
- موحد، صمد. (۱۳۷۱). مجموعه آثار شیخ محمود شبستری. تهران: انتشارات گلشن.

میرحسینی، فهیمه؛ شعبانی صمغ‌آبادی، رضا؛ سعیدی، محمدرضا و خمسه، هایده. (۱۴۰۱). «جایگاه علم مهندسی سیالات در بلندترین گنبد آجری جهان (گنبد سلطانیه)». مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۹، شماره ۴۷، ۶۱۵-۵۹۶.

نوربخش، جواد. (۱۳۷۹). فرهنگ نوربخش با اصطلاحات تصوف. تهران: چاپ اورامان.